

УДК 72.03 (477.8)

І.В. Потапчук

*к.арх. Національний університет водного господарства
та природокористування (м. Рівне)*

ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ МІСТА ЖИТОМИРА

Анотація: у статті визначено вплив природно-ландшафтної ситуації на послідовність та напрям освоєння місцевості Житомира на кожному етапі формування території міста (замок – посад – передмістя). Запропонована диференціація місцевості за особливістю ландшафтної підоснови на різні типи локалізаційного потенціалу. Розроблена природно-розпланувальну модель поселення. Сформульовані напрямки подальших досліджень даної тематики історичного міста.

Ключові слова: Природно-ландшафтні фактори (ПЛФ), локалізаційний потенціал (ЛП), замок, посад, місто, передмістя, тип просторового розвитку, тип архітектурно-розпланувальної структури.

Місцевість, яка була обрана для закладання і розвитку Житомира, що є одним з найстаріших історичних і культурних міст України володіє високою природно-ландшафтною виразністю, що і впливало протягом століть на особливості та послідовність формування архітектурно-просторової структури міста, зокрема формування його території. Гідрографія та рельєф - річки, болота, струмки, штучні канали та рови, підвищення, пагорби, яри активно впливали на еволюцію міста (особливо на перших етапах його розвитку). Житомир є одним з найцікавіших та показових прикладів взаємодії природно-ландшафтного і міського середовища. Тому актуальним постає питання визначення специфіки, так званої «формули» природно-ландшафтної підоснови поселення з метою виявлення ступеня її збереженості в сучасній структурі міста, можливості відтворення певних її складових компонентів як важливих естетичних чинників (гідрографія, особливості рельєфу). Актуальність проблеми вбачається також в визначенні перспективних напрямків освоєння нових територій міста з врахуванням історичних особливостей, традицій формування розпланувальної композиції міста, що були закладені в минулі століття і є одним з визначальних чинників поселення як історичного містобудівного утворення.

Дослідженням територіального розвитку міста Житомира з точки зору впливу природно-ландшафтних факторів (ПЛФ) присвячені праці таких

науковців, як Л. Рафальського [8], М. Теодоровича [9], О. Цинкаловського [10], М. Костриці [2-4], Г. Мокрицького [7] та ін. В своїх працях автори зачіпали в певній мірі аспекти даного питання, а тому їх доробки слугують вихідним теоретичним матеріалом для поглибленого вивчення проблеми.

Мета дослідження полягає в розкритті «формули» природно-ландшафтного середовища (ПЛС) міста, яке лежало в основі заснування Житомира; дослідженні впливу природно-ландшафтних чинників на напрям та послідовність освоєння місцевості, формування типу просторового розвитку та архітектурно-розпланувальної структури, форми міста. Методика дослідження включає: визначення стану вивчення проблеми, опрацювання картографічних джерел, аналіз старовинних планів, розроблення природно-розпланувальної моделі поселення.

Досліджуючи особливості природно-ландшафтної підоснови Житомира, який вперше згадується в давньоруських літописах 1240-го року [1, с. 574], можна зазначити, що місто розташоване на межі лісової і лісостепової смуг України над крутими берегами судноплавної річки Тетерева та її притоки Кам'янки, які належать до басейну Дніпра [1, с. 573]. Поверхня території поселення – хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками з загальним похилом до долини ріки. Перевищення відносних висот складає 70м, русло Тетерева в межах міста звивисте та нерозгалужене [1, с. 405].

Житомир був заснований при річці Тетерев біля впадіння в неї річки Кам'янки. Саме тут на високому скелистому березі останньої був побудований укріплений замок [9, с. 54]. За даними М. Теодоровича люстрація Житомирського староства, яка описує місто в 1622 році, повідомляє, що замок на той час знаходився в хорошому стані і був оточений з однієї сторони валом, а з іншої – підвищувалась крута, майже неприступна гора, біля підніжжя якої протікала річка Кам'янка [9, с. 56]. Про існування ландшафтного чинника штучного походження дізнаємося з цих же описів: навколо замку йшов глибокий рів, що заповнювався водою. А вже станом на 1880-ті роки від самого замку та його оточуючої забудови (під замком знаходився королівський палац), збереглися лише одна помітна частина валу, Замкова гора і два глибокі оборонні рови. [9, с. 56].

Іншим невід'ємним компонентом гідрографії історичного поселення був такий природно-ландшафтний чинник, як болота, які знаходилися не лише в місцях низинних, але і на підвищеннях, причиною чому могли слугувати типи ґрунтів, що погано поглинали воду [8, с. 21]. В окремих частинах міста, що станом на кінець XIX століття вже були забудовані раніше знаходились болота і озера, які зникли в результаті насипів ґрунту і влаштування відповідного водоскиду. За даними Л. Рафальського на перетинах окремих вулиць міста були

левади або болотні луки, вулиці могли перетинатися струмком [8, с. 22]. В Житомирі навіть серед міського ринку («торжок»), який знаходився поблизу замку була частково заболочена територія [9, с. 57].

Характеризуючи природно-ландшафтні особливості місцевості Житомира, необхідно згадати про такий чинник як ліси, що за часом існування є порівняно стабільним фактором (на відміну від гідрографії). З усіх сторін місто було оточене лісами [9, с. 57], які навіть в минулому «вривались» в передмістя Житомира, про що свідчить те, що станом ще на кінець ХІХ століття ліси знаходились в безпосередній близькості до поселення [8, с. 22].

В цілому житомирська місцевість знаходилася серед глибоких ярів і річкових кам'янистих впадин (струмків) [9, с. 54], які розчленовували територію на окремі частини і впливали на ступінь її освоєння.

Отже, проаналізувавши старовинні та сучасні плани, описи місцевості можемо зробити висновок, що до ПЛФ, які вплинули на заснування та подальший розвиток міста Житомира відносяться: гідрографія (головна (Тетерев) та другорядна (Кам'янка) водойми, струмки, болота), рельєф (пагорб-висока замкова скеля, підвищений берег річок, рівнинна підвищена територія лівобережжя, низинна територія правого берегу водойм, яри), рослинність (ліси, лукові заболочені ділянки). Необхідно зауважити, що поділ водойм на головну та другорядну здійснено на основі гідрологічних та гідрографічних характеристик річок. Факт того, що місто розвивалося вздовж берегів Кам'янки дозволяє надати даній водоймі статусу головної природно-композиційної осі.

Враховуючи вище згадані ПЛФ всю територію, що була обрана для поселення умовно можна поділити на ділянки з різним ступенем локалізаційного потенціалу (ЛП): адаптивні, нейтральні та резистентні. Адаптивні ділянки характеризуються найвищим ЛП і мають підвищену поверхню по відношенню до водойм або височіють серед рівнин (замковий пагорб, лівий берег Кам'янки), розташовані в безпосередній близькості до водних об'єктів (прибережна територія лівого берегу Кам'янки). Території з адаптивним ЛП освоюються в першу чергу, далі забудовуються ділянки, з нейтральним ЛП. Це місцевість, що має рівнинний або дещо пересічний рельєф (лівий берег Кам'янки порізаний струмками та ярами), віддаленість від водойм (лівий берег Кам'янки за прибережною смугою). Резистентні ділянки – це заболочені території (правий берег Кам'янки та Тетерева, окремі ділянки лівобережжя), місцевості з низькими відмітками (праві береги річок), яри) і такі, що перерізувалися струмками та ярами (лівобережжя Кам'янки). Вони або залишилися взагалі не освоєними або забудувалися значно пізніше з використанням методів інженерної підготовки.

Варто зазначити, що існує два випадки визначення межі між територіями з

різними ЛП. Перший – межа чітко фіксується і визначається перепадом рельєфу або особливістю гідрографічної мережі. Наприклад, територія замкового пагорбу (адаптивний ЛП) зафіксована перепадами висот, територія посаду (адаптивний ЛП) в якості межі має водні об'єкти (русло Кам'янки, струмок) та компонент рельєфу (яр – можливо в минулому теж струмок). В другому випадку межа є доволі умовною, чітко не фіксується, один вид ЛП поступово переходить в інший. Прикладом може бути територія передмість (адаптивний ЛП поступово по мірі віддалення від водойми переходить в нейтральний ЛП).

Територія, що формувала головне композиційне ядро поселення, де знаходився первісний містобудівний осередок характеризується адаптивним ЛП найвищого ступеня, оскільки це був високий пагорб над річкою (одночасно наявні дві ознаки даного ЛП). Саме ця ділянка слугували вихідним «пунктом» в формуванні території майбутнього міста. Назвемо це першим етапом розвитку поселення. (Рис.1).

На другому етапі містобудівної еволюції – утворення території посаду (який станом на кінець XVIII століття називається «містом») відбувається освоєння території з адаптивним ЛП, а еволюційний вектор при цьому спрямований відповідно в двох напрямках від замку – на схід та південь. Територія посаду, як зазначалося вище, має межі, що визначаються ПЛФ: два гідрографічні об'єкти (Кам'янка та струмок) і рельєф (яр). Саме ця місцевість була найбільш сприятливою та придатною для освоєння, оскільки крім вказаного ЛП володіла оборонними властивостями, які в добу середньовіччя були одними з визначальними чинниками як при виборі місцевості для заснування поселень, так і для подальшого їх розвитку. При цьому ширина русла Кам'янки в даному місці коливалась в межах 10-40м, протяжність водних кордонів міста складала 1610м (960м – кордон річки, 650м - струмка), а суходільних – 900м. З утворенням території посаду була освоєна місцевість, що максимально віддалялася від річки на 590 м. Як бачимо місто розвивалося в значній залежності від гідрографічної мережі того часу, і відповідно даний ПЛФ був як такий, що певний час обмежував розвиток території міста (тут спостерігається найвища щільність забудови).

На третьому етапі – формування території передмість були подолані окремі природні перешкоди (струмок та яр), оскільки за ними знаходились території придатні для забудови. Так, еволюційний вектор отримав спрямування в трьох напрямках від замку та посаду – на північ, схід та південь. В результаті була освоєна територія, що володіла адаптивним ЛП (прибережна лівобережна смуга Кам'янки та Тетерева) та місцевість з нейтральним ЛП (на схід від посаду та в напрямі від водойм). Ширина русла Кам'янки, вздовж якого виникла забудова

становила 10 – 50 м (найбільша величина стосується невеликого ставу, що був утворений шляхом влаштування греблі перед місцем злиття двох річок). Тетерев в даному місці мав ширину русла 25 – 60 м (більший розмір – в місці злиття водойм). Величина водних кордонів на даному етапі формування території становила 3180 м. Освоєння прибережної смуги склало в довжину 2320 м від посаду в двох напрямках (1100 м на північ та 1120 м на південь), в ширину – 930-2090 м. Прибережна смуга, яка була освоєна і яка володіла адаптивним ЛП має чіткі межі, оскільки фіксується перепадом рельєфу. Ширина даної прибережної смуги - 130-240 м.

При подальшому формуванні території Житомира – четвертий етап еволюції (розширення території передмість, що відбувалося на протязі XIX-XX століть) крім територій з адаптивним та нейтральним ЛП (прибережна лівобережна смуга обох річок та територія, що все далі віддалялася від водойм) були задіяні ділянки з резистентним ЛП (правий низинний заболочений берег Кам'янки). Тут відбулося подолання ще однієї природної перешкоди в результаті чого була освоєна територія міжріччя, а еволюційний вектор отримав чотири напрямки (за усіма сторонами світу від замку). Хоча дана правобережна територія і володіла резистентним характером ЛП, все ж таки з огляду на близькість до водойм вона володіла естетичним та художньо-композиційним потенціалом.

В контексті дослідження впливу особливостей гідрографії на еволюцію та формування міста Житомира можна встановити тип розвитку території по відношенню до водойм. Отже, станом на кінець XVIII століття поселення відноситься до одnobерегового з огляду як на головну водойму (Тетерев), так і другорядну (Кам'янка). На сучасному етапі – це одnobерегове місто по відношенню до головного водного об'єкту, та двоберегове по відношенню до другорядної водойми. Поселення тяжіє територією до обох гідрографічних об'єктів, хоча ще у XVIII столітті річка Тетерев утворювала доволі незначний водний кордон з самим містом (протяжність кордону – 620 м).

Форма території поселення також в певній мірі була обумовлена ПЛФ. Станом на кінець XVIII століття для міста були притаманні два типи форми території, які умовно можна назвати концентричний та напівконцентричний. Зараз поселення утворює концентричну форму території.

Використовуючи принципи типологізації історичних міст М. Мамакова [6, с. 89] можна визначити тип просторового розвитку Житомира. Він являє собою еволюцію міста на одному з берегів річки у всіх напрямках з наступним подоланням водної перешкоди меншого порядку (другорядної водойми), а також визначає місто як диференційоване водними об'єктами, територія якого не є одним цілим.

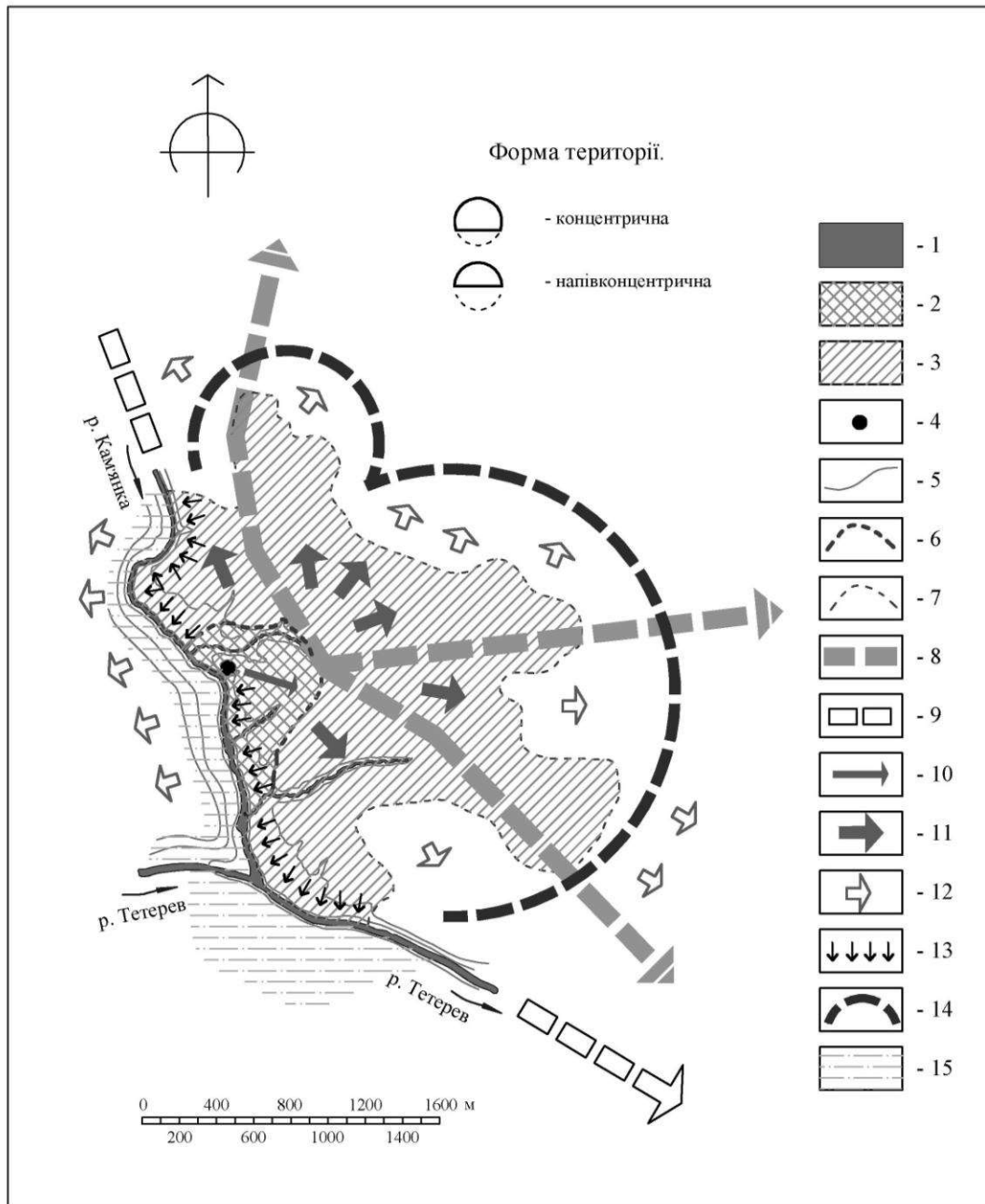


Рис. 1 Природно-ландшафтний фактор в формуванні території міста Житомира
(за планом кінця XVIII століття)

1 - водойма, 2 - територія міста, 3 - територія передмість, 4 - місце локації замку, 5 - кромки схилів (горизонталі), 6 - межі території міста, 7 - межі території міста з передмістями, 8 - головні планувальні осі, 9 - головна природно-композиційна вісь, 10 - напрямок другого етапу формування території, 11 - напрямок третього етапу формування території, 12 - напрямок четвертого етапу формування території, 13 - візуальна орієнтація територій на водойми, 14 - уявно-наближена форма просторового розвитку міста, 15 – заболочена територія.

Потрібно додати, що взаєморозміщення водойм та міста є основним фактором, який визначає тип архітектурно-розпланувальної структури

поселення: лінійний, компактний, розчленований, що мають свої підтипи [5, с. 50]. Так, для Житомира на другому етапі еволюції характерним був компактний суцільний тип, який уже на третьому етапі змінюється на компактний розчленований. Даний тип є притаманним і для сучасного етапу розвитку міста.

Отже, в контексті підведення підсумків необхідно зазначити, що в процесі еволюції території Житомира водні кордони збільшувались (поселення розвивалось вздовж водойми) та водночас місто розвивалось в радіальному напрямку від первісного містобудівельного осередку, що пояснюється особливостями ЛП місцевості. Тобто поселення тяжіло до водних об'єктів і одночасно розвивалось автономно без тяжіння до водойми. Це спостерігається вже на другому етапі еволюції та в продовж подальшого розвитку. «Формула» природно-ландшафтної підоснови Житомира не має суттєвих змін від початку заснування міста. З ПЛФ, які були притаманні першопочатково і визначали формування території, розвиток розпланувальної структури та обличчя міста відсутніми в «формулі» є водний рів, струмки, яри, окремі заболочені території. Проте визначальні ПЛФ (Кам'янка, Тетерев, особливості рельєфу) є наявними в сучасному місті, що відносить Житомир до тієї категорії поселень, які не втратили природно-ландшафтної ідентичності (на відміну від ряду інших історичних міст, що отримали спрощену гідрографічну мережу і в результаті порушену ландшафтну своєрідність – м. Рівне, Дубно, Луцьк та ін.).

Проведений аналіз дозволяє запропонувати перспективні напрямки розвитку міста з огляду на особливості ЛП прилеглих територій та специфіку історичного розвитку. Так, наявні резервні території міста володіють нейтральним та нейтральним з включенням резистентних ділянок ЛП. Найбільш сприятливою в даному відношенні є місцевість на схід та північ від міста і правобережна територія Тетерева. Менш придатними виступають ділянки на заході та частково на півночі – це лісопаркові частково заболочені території, освоєння яких вимагає проведення належного благоустрою та заходів інженерної підготовки.

Напрямок подальших досліджень може передбачати визначення особливостей локалізації архітектурних домінант в природно-ландшафтному аспекті, специфіки формування панорами та архітектурно-просторової композиції міста Житомира.

Використана література

1. Географічна енциклопедія України в 3 т. – К.: Укр. Радянська Енциклопедія, 1989-1993. Т.1, 1989. – 416с.
2. Костиця М. Ю. Рідний край — Житомирщина. Київ: Мапа, 2005. — 160с.

3. Костриця М. Історико-культурна спадщина Житомирщини - важливий об'єкт туризму/ М. Костриця // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині: Наук. зб. - Острог, 2006. - Вип.1. - С. 140-148.
4. Костриця, М. Ю. Житомир : підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. - Вид. 2-ге, випр. і допов. - Житомир: Косенко, 2007. - 464 с.: ілюстр. - Бібліогр.: с. 443-456.
5. Леснов О. Застройка приречных территорий города. – К.: Будівельник, 1977. – 72 с.
6. Мамаков Н. Город: опыт композиционного анализа. – Казань, 1990. – 192с.
7. Мокрицький, Георгій. Житомир : архітектурно-краєзнав. ілюстр. путівник-довід. / Мокрицький, Георгій Павлович ; [за заг. ред. авт. ; пер. англ. О. Табунщика ; фотознімки авт.]. – Житомир : Волинь, 2007. – 224 с. : ілюстр., фотогр.
8. Рафальский Л. Исторический очерк г. Житомира // ВЕВ, 1887, № 1-2. - С. 21-29.
9. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. – Почаев; Житомир, 1888-1903. Т. 1 – Почаев, 1888. – 436 с.
10. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. – Вінніпег – Канада, 1984-1986. Т. 2. – 1986. – 579 с.

Аннотация

В статье определено влияние природно-ландшафтной ситуации на последовательность и направление освоения местности Житомира на каждом этапе формирования территории города (замок – посад - предместье). Предложена дифференциация местности в зависимости от особенностей ландшафтного основания на разные типы локализационного потенциала. Разработана природно-планировочная модель поселения. Сформулированы направления дальнейших исследований этой тематики исторического города.

Summary

The influence of a prirodno-landscape situation on sequence and a direction of development of district of Zhitomir at each stage of formation of a city territory (the castle - town - suburb) is defined in the article. The differentiation of district depending on features of the landscape basis on different types localization potential is offered. The natural-planning settlement models is made. The directions of the further researches of these subjects of a historical city are formulated.